

BENKŐ Ferenc külföldi egyetemjárása peregrinációs albuma és diáriuma alapján

*The studies of Ferenc BENKŐ on foreign universities
– according to his Peregrination Album and Diary*

HUBBES Éva*

(3 ábra)

*Tárgyszavak: tudománytörténet, ásványtan, 18. sz.
Keywords: history of geology, mineralogy, 18th c.*

Abstract

Ferenc BENKŐ (1745–1816) was a Calvinist minister, college teacher and mineralogist. He was also the first Hungarian translator of WERNER and author of the first Hungarian textbook on Mineralogy ("Magyar Minerologia"). The least-known period of his life is his 'peregrination', the period of his studies in foreign universities. The best sources relating to this period are his "Peregrination Album" (recently detected by the author of this study) and his Diary. Using these sources his biography can be completed and corrected.

His first tour took him to Zurich, where he studied theology in the years 1776–1778. The second stage of his studies was in Göttingen in 1780–1782. Here he became a versatile naturalist under the influence of famous teachers. He learned the work of WERNER on the external characteristics of minerals with the help of GMELIN, and he translated it into Hungarian in 1782.

Since 1868 biographers of BENKŐ have claimed that he studied in Jena. More recently, his studies in Basel have also been mentioned. These assumptions, however, proved to be erroneous given the details of the Album and other documents.

Összefoglalás

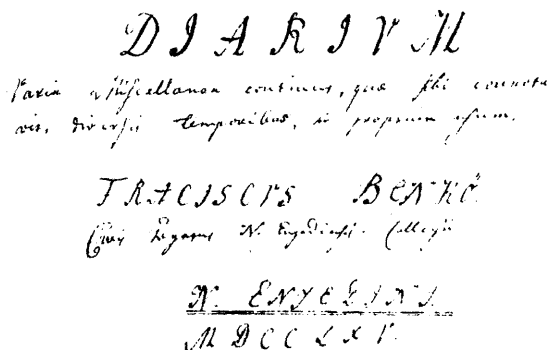
BENKŐ Ferenc (1745–1816) református lelkész, kollégiumi tanár, mineralógus, WERNER első fordítója és az első magyar nyelvű ásványtan, a Magyar Minerologia írója. Életének legkevésbé ismert szakasza a peregrinációja. Külföldi egyetemjárását a fennmaradt és nemrégiben megtalált peregrinációs albumával és a diáriumával nyomon követhetjük, a szakirodalomba korábban becsúszott tévedéseket kiigazíthatjuk.

BENKŐ első útja 1776–1778-ban Zürichbe vezetett. Itt ösztöndíjjal teológiát tanult. Göttingenben töltött második peregrinációja 1780–1782 közé esik. Itteni neves tanárai hatására sokoldalú természettudóssá vált. GMELIN segítségével ismeri meg WERNER munkáját az ásványok külső ismertetőjegyeiről, s ott – még 1782-ben – le is fordítja.

Elsősorban az albuma, de más bizonyítékok megvizsgálása alapján az 1868 óta életrajzaiban szereplő jénai tanulása – illetve az újabban felmerült bázeli is – tévesnek bizonyult.

Benkő külsországi egyetemjárásainak dokumentumai

A címből fakadóan szükségesnek tartom, hogy néhány szóban kitérjek BENKŐ Ferenc peregrinációjára vonatkozó ismereteink két fő forrására – az albumára (3. ábra) és diáriumára (1. ábra) –, valamint a Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden és Marosvásárhelyen fellelhető tárgyasult adatnyomokra és bizonyítékokra is.



1. ábra. Az utinapló (DIARIUM) címodala

Fig. 1 Title-page of the DIARIUM

Külföldi egyetemjárásának leghitelesebb forrása a peregrinációs albuma¹. Ezt az 1960-as évek vége felé jómagam fedeztem fel, amikor Székelyudvarhely egykori katolikus gimnáziuma régi könyvvállományát a város Tudományos Könyvtára részére átvettem. Az album meghatározó jelentőségét a beírók – számuk 189 – bejegyzéseinek pontos keltezése, helymegjelölése és kézjegye biztosítja. Segítségével BENKÓ mindkét külföldi útja pontosan nyomon követhető.

A még enyedi kollégistaként 1765-ben megkezdett diáriuma csak a második, göttingai útjához köthető. E kéziratot a város múzeuma az 1970-es években – magánszemélytől – vásárlás révén szerezte meg, most ezt is a Tudományos Könyvtár őrzi². Az említett múzeum egykori muzeológusa, VARGA Árpád, az Erdélyi Múzeum 1993. évi folyamában (VARGA 1993) részben közölte szövegét. Betegsége és időközbeni elhalálása miatt, sajnálatosan, már nem tudta felhasználni az album nyújtotta adatokat, így BENKÓ második peregrinációja útvonalánál helyenként tévedett. Ez a tény is az albumnak a diáriummal szembeni perdöntő jelentőségét bizonyítja.

Az említett katolikus gimnázium könyvvállományával egy enyedi iskolai, meg néhány göttingeni egyetemi jegyzete³ került még be a Tudományos Könyvtárba. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Téka pedig Johann BECKMANN két előadását őrzi BENKÓ általi fordításban.

A nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtárban 'BENKÓ Ferenc hagyatéka' néven⁴ kezelt kéziratok anyagban lehető fel többek között: az első külföldi tanulmányútját lehetővé tevő ajánlólevél; és a nem kézírtos, de igen jelentős kismenyomtatvány (2. ábra) – a Catalogus studiosorum et scholasticorum Gymnasii Turicensis – Collegium Carolinum – 1777-ből, mely igazolja Zürichben tanulását; s az ugyancsak ottani tanulmányait bizonyító, de az életútjára és családjára is vonatkozó igen hasznos adatokat tartalmazó, BODOLA Károly református lelkész tollával íródott, BENKÓ Ferencet és feleségét búcsúztató, eddig napvilágot nem

látott, ismeretlen halotti beszéd; valamint mindkét útjának passusa, bennük BENKÓ Ferenc reverzálisával, azaz útlevele s benne nyilatkozata-kötelevénye úticélját, tanulmányait illetően.

Míndezek segítségével szabatosabban tekinthetjük át a BENKÓ Ferenc életútjából legkevésbé ismert szakaszt: külsőrszági tanulmányútjait.

A zürichi évek (1776–1778)

Enyedi kollégiumi tanulmányai befejeztével Benkó öt évig Ribicén, RIBITZEI Ádám, későbbi patrónusa, a híres erdélyi bányatulajdonos és bányászati szakember fiai mellett nevelősködött, és ez az időszak meghatározó volt az ásványtani érdeklődése felkeltésében. Így kicsit későn, harmincegy évesen kezdi csak meg egyetemi tanulmányait, 1776-ban. A szükséges, három kollégiumnál letett nyilvános vizsga alapján elnyert ajánlólevél és egyházi jóváhagyás révén a Guberniumtól Nagyszzebenben 1776. május 17-én kiállított, SZERENTSI (NAGY) Istvánnal közösen kapott útlevéllel kelhettek útra. Az utolsó erdélyi állomáshelyük augusztus 3-án Domokos (ma Dămăcușeni, Máramaros m.) volt, ott BENKÓ Ferencnek József nevű testvérét (Belső-Szolnok komisszáriusát, biztosát) látogatták meg.

Albuma következő bejegyzései augusztus 15-én már Debrecenben íródtak, az ottani kollégium teológus diákjai: MINDSZENTI Sámuel, PÉTZELI József (id.) és mások a bejegyzők.

Augusztus végén már Bécsben van, útlevele reverzálisának a keltezése 28-a. Ebben úticéljaként Zürichet, tanulmányai tárgyául a teológiát jelölte meg. Valószínűsíthető, hogy az akkor egyetlen enyedi diák számára biztosított zürichi ösztöndíjat vette igénybe, kintléte alatt a Collegium Carolinumban nem volt más erdélyi diák. Albuma első zürichi bejegyzése: 1776. november 23. Kétéves helvéciai tartózkodása alatt – még 1777-ben – ellátogat Bázélbe és Bernbe, de itt csak néhány ott tanuló magyar, illetve erdélyi egyetemi hallgató rótt be albumába emléksorokat.

Kis kitérőt kell tennem itt BENKÓ állítólagos bázéli tanulását illetően. Gyökeret vert az irodalomban BORZSÁK István tanulmánya nyomán, amely szerint

CATALOGUS

1.) STUDIOSORUM ET SCHOLASTICORUM

GYMNASII TURICENSIS

Ad Examen Autumnale,

MDCCLXXVII.

COLLEGIUM CAROLINUM.

Classis Theologica.

AUDITORES HONORARI.

Franciscus	Benkő.	Transylvanus.
Andreas	Rebhi.	Patak. Hung.
Paulus	Szandó.	Debr. Hung.
Alexander	Kuthj.	Debr. Hung.
Steph.	Heimerzli.	Patak. Hung.
Steph.	Kánói.	Debr. Hung.
Mich.	Wiráy.	Debr. Hung.
Joannes	Steller.	Patak. Hung.
Mich.	Katona.	Debr. Hung.
Jeremias	Allemanus.	} Rhæti.
Jacobus	Srupanus.	
Michael	Conradinus.	
Otto	Schucanus.	
Jacobus	Steinmüllerus.	

2. ábra. A zürichi Collegium Carolinum hallgatóinak vizsgánévora (CATALOGUS)

Fig. 2 List (CATALOGUS) of Student's names of the Collegium Carolinum (Zürich)

(BORZSÁK 1955) göttingai beiratkozásakor egykori bázeli diákként vezették be az anyakönyvbe. (Szerintem elírás vagy tévedés történt.) ZSINDELY István meg RÉVÉSZ Imre bázeli diákokat számba vevő írásaiban (ZSINDELY 1860) viszont nem találtam BENKÓ Ferenc nevére, az albumában is Bazelből csak egyetlen (magyar) diákbejegyzője van. Bázeli tanulását igazolandó, bizonyára nem mulasztotta volna el összegyűjteni ottani tanárai és diaktársai emléksorait, mint ahogy tette ezt Zürichben (és később Göttingenben). Az albumbeírások hitelessé tették az otthoniaknak az akadémiták egyetemi tanulmányait, ezért azokat – főleg tanulmányaik színhelyén – biztosan begyűjtötték.

Az egyetemjárások gyakorlatát követve, közvetlenül Zürichből való hazaindulása előtt, 1778 nyarán, BENKÓ 18 személytől kap elismerő búcsúsorokat. Professzorai közül csupán néhányat említek: Johann Kaspar MEJER, Johann Jakob ULRICH teológusok, a filozófus Kaspar HESS és Johann GESSNER, a fizika és matematika tanára, aki BOERHAAVE leideni professzor és BERNOULLI tanítványa volt. A természettudományok iránt már itthon is érdeklődő és fogékony BENKÓRE ő feltehetően nagy hatással volt. Az ásványtanhoz való már ottani kötődéséről vall az is, hogy Magyar Minerológiájában gyakran említ svájci ásványlelőhelyeket és ott ásványokat is gyűjtött.

Útlevele záradéka szerint szeptember 23-án újra Bécsben van, Debrecen érintésével tér haza, ott most már nemcsak diákok, hanem jeles professzorok, így VARJAS János is, jegyeznek albumába. Erről az első útzáról diáriuma semmit sem tartalmaz, feltehetően külön útinaplót vitt magával (ez lehetett az, amely Károly nevű fiához került), amely remélhetőleg még valahol lappang.

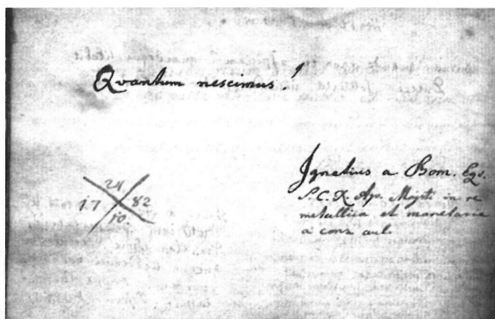
A göttingai évek (1780–1782)

BENKÓnek második akadémiára menetelére pártfogója – RIBITZEI Ádám – két idősebbik fiának, Károlynak és Dánielnek kísérőjeként nyílt lehetősége. Az 1780. február 22-én kiállított közös útlevelükkel – VARGA Árpád állításával szemben – csak május 22-e után indulhattak – ugyanis akkor Ribicén még volt beírója (3. ábra). Nyomon követésüknél az album mellett mostantól a diáriuma is felhasználható, ebben – betűrendben sorolva – az útjuk során érintett városok leírása található.

Első állomásukról írja: „Budán igen szép az Universitás, ottan a Natur Cabinét, Professor Abbas PILLER, az Bibliothéca Thec. PRAY és SCHÖNVISER, a Phisicum Auditora Prof. HORVÁTH, a Kunst és Müntz Cabinétok, kívált a Minerologia igen szép.”⁵

Pozsonyt elhagyva, útlevelük tanúsága szerint, június 8-án már Bécsben vannak. Sajnálatos, hogy itt kora kiváló csillagászáttól, a jezsuita HELL Miksától – jöllehet találkozott vele s, ezt említi is diáriumában – nem kért bejegyzést albumába, mint ahogy tette ezt a feltaláló Friedrich KNAUS esetében. (Megjegyzem, lehetséges, hogy albuma nem volt éppen nála, ugyanis maga KNAUS sem az album eredeti papirosára írt!)

Útjukat Prágán és Drezdán keresztül folytatták. BENKÓ ásványtani érdeklődése a Prágáról írottak közül is kiolvasható: „Igen szép az Universitásba az három szakasz nagy Bibliotheca a Mathematic Cabinét, a Natur Cabinét sok drága Stufái



3. ábra. A peregrinációs ALBUM címoldala és egy oldala

Fig. 3 Title-page of the ALBUM and one of its pages

Idegen és haza Köveivel, kivált tetszet a Carpatusi kis két követske mely a vízbe fejből Sárgára[!], a más veressé változott, a Topázok mellyekben appro Insect Hangya Légy volt, A víz tseppes Kristály, A Tordai So melybe víz tsepp van... a Thecarius Sam MENDE. a Natur Cabinet Prof. ZAUSENER⁶ Az említett személyek nevei július 12-i keltezéssel szerepelnek is az albumban.

Az Odera menti Frankfurt egyetemén BENKŐ előadásokat is hallgatott, jóllehet itt mindössze egy hetet tölthetett. Diáriumában írja: „nevezetes a Bibliotheca a Professorok a M. RECTOR, HAUSEN, DARIES, CAUSE, STOCHS akiket hallottam”⁷, mindannyian bejegyzői is albumának.

Július végére érkeznek Berlinbe, részletesen ír is a városról. Albuma itteni beírói közül kiemelem a berlini Tudós Társaság titkárát, Jean Henri FORMEYt és a filozófus Moses MENDELSSOHNt.

Potsdam, Wittenberg, Halle, Lipcse érintésével érkeznek Jénába. Innen BENKŐnek csak egyetlen bejegyzője van: Johann Gottfried MÜLLER egyetemi

tanár és az ösztöndíjak ephorusa (felügyelője) személyében. Útjának albumbeli keltezéseit faggatva augusztus 19-én biztosan, de esetleg már 17–18-án Jénában tartózkod(hat)ott. Diáriumában is viszonylag keveset írt a városról. Ez ismételten arra kényszerít, hogy megkérdőjelezzem az itteni tanulását is. Az életét és tevékenységét összefoglaló írások [BARITZ nekrológja, a Közhasznu Esmeretek Tára, FERENCZY – DANIELIK életrajza, az Egyetemes Magyar Encyklopaedia (BARITZ 1817, FERENCZY & DANIELIK 1856)] 1868-ig, amikor SZATHMÁRY Károly közzétette az enyedi kollégium történetét (SZATHMÁRI 1868) (ahol mások mellett BENKŐ Ferenc születési és elhalálzási adatát is tévesen közli), nem is említik Jénában való tanulását. Ettől kezdve e hibás adat tovább örökítődött az irodalomban⁸ (VITA 1957, 1968; ZOVÁNYI 1977, SZABÓ & SZÖGI 1998). Szerintem BENKŐnek a jénai Ásványtani Társaságban fennállott levelező tagsága sugallhatta a tévedést, ugyanis a Társaság tagjai zömükben valamikor az ottani egyetemen tanultak. Az említett BODOLA-féle halotti beszédben is – amely fél évvel halála után íródott – ugyan hibásan Jéna szerepel, de még akkor, korabeli kéz Tigurum-ra javította át a lapszélien, hisz akkor még (családja s a hozzá közel állók) jól ismerték a tény, azaz zürichi tanulását. Természetesen még utánanéztam a Jénában tanult ifjak nyilvántartását tartalmazó, s az általam hozzáférhető irodalomban ottani tanulásának (HAAN 1858; RÉVÉSZ 1861; SCHIEL & HERFURT 1875; MOKOS 1890), de azokban sem találkoztam BENKŐ Ferenc nevével.

Erfurt, Gotha és Kassel érintésével érnek 1780. augusztus 24-én Göttingenbe, és iratkoznak be szeptember 7-én a kor egyik leghaladóbb szellemű egyetemére, a Georgia Augustába. E hónaptól kezdődően BENKŐ diáriumába bevezette olvasmányai jegyzékét is. Zömük korabeli filozófiai, teológiai és természettudományos munka, szerzőik jórészt személyes ismerősök is (találkozott velük idevezető útján), valamint göttingai tanárai.

Diáriumában így ír az ottani körülményekről: „itt szállás egy ház egy oldal hálóláccal leg alább 25 thr. A Koszt holnap számra 5 rth. Esztendőre, a Professio 5 Tallér egy Cursuson leg alább privatissim pedig több... a bé iratása itten egy Nemes Ifjunak 8 Thr. Egy Burgernek akár honnan is 4. egy aki Más Univerzításokon is volt fél anyi.”

Az itt tanító hírneves professzorok meghatározó szerepet játszottak BENKŐ természettudóssá formálódásában. Az ásványtan tanára, a sokoldalú természet- tudós GMELIN közvetítésével ismeri meg WERNER könyvét az ásványok külső ismertetőjegyeiről, amelyet már ott, Göttingában, lefordított. GMELIN hatása a későbbi Magyar Minerológiájában is érezhető, a szakirodalomra való hivatkozásait böngészve látjuk, hogy főleg őrá és BORNra támaszkodott. GMELINre és a „tudós annales írók” nemzedékéhez tartozó, GATTERER prorektorra a Magyar Geographiájában is utal. Hallgatta a neves közgazdász, gazdasági szakembert BECKMANNt. Az egyetemi hallgatók számára igen jelentősek voltak a BECKMANN professzor vezette gyakorlati jellegű kirándulások is. Manufaktúrákat, gyárakat és bányákat látogattak meg. Különösen jelentős volt a Harz-hegység vidékének a megismerése. Az ásványtannal eljegyzett BENKŐ számára a Harz-hegységbeli kirándulás maradandó értékűnek bizonyult. A diáriumában ezt így rögzíté: „Hártz Hannoverába 10 órára Göttingától felettebb nevezetes bányász hely, a közepén levő Bloksberg körös körül rakva levén bányákkal. A nevezetesebbek a